

Parnasotik *Euzkadia*-ra. Eusebio M. Azkueren poesiagintza eta nazio identitatea

K. Josu Bijuesca, Deustuko Unibertsitatea

XIX. mendean euskal naziotasunaren ideiak toki zabala bete zuen politikari, kazetari, idazle edota pentsalarien artean. Euskal Herri penintsularrari dagokionez, esan izan da XIX. mendeko euskal identitatearen osagaiak ondorengoak direla: foruak; fede katolikoa; euskal lurraldeen historia berariazkoa; euskara; eta abertzaletasun edo *patriotismo* bikoitza, alegia euskal abertzaletasuna eta espainola. Abertzaletasun bikoitzaren ideia hori deigarri gerta dakiguke egun. Azkue aitaren sasoian, oster, jarrera hegemonikoa zen nonbait, abertzaletasun espainola oso modu estu eta berezian ulertuta baina: koroari zor zitzaion leialtasun gisa, koroa bera jotzen zen eta foruen azken babesle eta bermetzat. Eusebio Maria Azkueren poesiagintzak ondo erakusten ditu XIX. mendeko euskal identitatearen alde horiek guztiak, beraren bertso sortak garantzean ikusiko dugunez. Aldi berean euskal identitatearen alde horiek ñabardura bereziak jasoko dituzte poeta honen eskuetan.

Euskal identitatearen alde horiek ondoen erakusten duten bertso sailetariko bat “Anchinarik ona” tituluduna da. Poema horretan iragan loriatsua eta orain negargarria aurrez aurre irudikatu dira, bai eta batetik bestera etortzeko arrazoiak eman ere. Lehengo euskaldunak erromatarrek eta Leongo erreinuak menperatu ezin izan zituzten bitartean, egungoak atzerriko indarren eragin kaltegarripean jausi dira. “Mundu zaharra” deitzen duenaren gainbehera eta balioen iraultza salatzen ditu Azkuek. Horretarako arrazoiak bigarren ahapaldian laburtu eta ondorengoetan garatzen ditu:

Erakuzten cirian
Lenago arpegijhak,
Orain baña guebiltsas
Maskaraz erdijhak.
Asko guztuz aistu da
Euskera gozoa,
Ez dogu esagotuten

Lengo Jaungoicua. (9-16 l.)¹

Lehenengo arrazoiak, beraz, ohitura edo ekandu zaharrak bertan behera utzi eta berriei aterak irekitzea; bigarrena euskara ahaztea; eta azkenik fedea galtzea. Euskal identitatearen ezaugarri funtsezko zenbaiten galerak jarri ei du “Mundu zahar” hori arriskuan. Baina arrazoiak agertzeko ordena eta bakoitzari eskainitako luzera adierazgarri den heinean, lehenengoa litzateke hiruretatik garrantzitsuena, alegia atzerriko ohitura berriak beso zabalik onartzea, eta horien artean janzkerari eta ibilgailu edo garraiobideei dagozkienak. Hona hemen azken horietan Azkuek salatutako aldaketa:

¿Nun dira orduko guizon
Gueure Patriarcak,
Jhasten zituezanak
Oñetan abarcak?
Ez zan mando burdirik
Ibilteko euretan,
Nagozihak ebiltzan
Zamari ganetan.

Vizcainan eguin dira
Bide-laun zabalak
Libre sartu deitezan
Ekandu zitalak:
Orain gagoz eguiten
Burdiña bidea
Fueruak igasteko
Segurua atia. (73-88 l.)

Lehenagoko ohituren kontra, “[g]aur dabil Vizcaitarra / mando burdijhetan” (105-106 l.), eta laster trenean, goratxoago ikusi dugunez. Beste horrenbeste gertatzen da janzkera ohiturei dagokienez:

¹ Aipaturiko bertso guztietarako honako edizioa erabili da: Azcue-koa, Eusebio Maria. *Euskarazko bertsoak*. Ed. Asier Astigarraga eta K. Josu Bijuesca. Bilbao, Labayru Ikastegia, 1990.

Parisen ernetan da
Moda bat astian
Sustraijhak dituzana
Laster gueure artian:
Cembait diru daroian
Urtian kabuan
Españati modeak,
Ez daukat buruan.

Ala francesa berba,
Ala francesa jhan,
Ala francesa jhantsi,
Ala francesa edan:
Española gorputza
Francesa arima,
Au da len esan dodan
Gueure maskaria. (113-128 l.)

Poetaren begietan foruak, historia, hizkuntza eta fedea ez ezik, ohiturak ere identitate zeinu dira, batez ere janzerari eta garraioari dagozkionak, atzerriko indar kaltegarriak ondoen erakusten dituztelako. Atzerri hori, gainera, ez da zehazki Espainia. Espainiarrak baino askoz mehatxagarriagoztat jotzen ditu frantsesak, ikusi berri dugunez, eta ingelesak, biak ala biak liberalen laguntzaile izandakoak lehen karlistadan, ingelesen kontra agertzean iradokitzen denez:

Gutziz azpiratuta
Ingelesak gaukaz
Guri eguiten dozcuzan
Citalkerijhagaz.
Ogueta sei urtian
Dogu adiskidia
Gueure galtsaigarritsat
Bere mesedia. (129-136 l.)

Azkue aitaren bertso sail honetako subjektuak bere burua euskaldun eta era berean espainoltzat duela ematen du, era horretara gauzatuz hasieran aipaturiko abertzaletasun bikoitza. Badirudi espainolak beharrean, frantses eta ingelesak egiten dituela euskaldun egoeraren errudun, haiek dira eta azken batean gero liberal espainolek eurenak egingo dituzten ideia eta jarrera erasokorren asmatzaileak. “Guisaldi onetaco deungac” bertso sailean ere ingelesak gaiztotzat irudikatzen dira. Ingelesen jarrera inperialista salatzeaz batera, “argia” munduan zehar zabaldu izana leporatzen die:

Ingeles idun senduac
Danac euren antzecuac
Edo batetic
Edo bestetic
Dabiltz mundua argituten
Eta bazterrac ostuten. (37-42 l.)

Argi hori ostera, inoren kalterako izaten da, Italia batu baino lehenagoko Napolin gertatuak erakusten duenez:

Egun deungaren batian
Sartu zan euren artian
Pausu pausuca
Ta issil ostuca
Guizaldi onetaco arguija
Chimista deunga gorija

Chimista onec zaurituric
Guelditu ziran itsuric
Guizon artezac
Eta Inguelesac
Artu cituezan argalac,
Alperrac ta Generalac. (61-72 l.)

Ill cirian gauza on zarrac
Asi cirian negarrac

Jan zan oguija
Ta miserija
An zan aguertu ugari
Esquerrac gaurco arguijari. (91-96 l.)

“Gizaldi honetako argia”, Azkueren iritzian ingelesek munduan zehar banatua, gaitzetsi duen era berean arbuiatuko ditu frantsesak ez ezik Frantziako Iraultzari bidea egin zioten baloreak ere. Berdintasuna susmagarria da, kaltegarria ez denean, onak eta gaiztoak maila berean jartzen dituelako elkarrengandik bereizi ezinik, “Inglateracco leguiac” erakusten duenez:

Londres derichon errija
Da guizon deunguen abija:
Orain ta beti
Ta ango legueti,
Bardiñac dira guizonac
Munduan deungac ta onac. (25-30 l.)

Guztiz kaltegarritzat jotzen ez duenean ere, Azkue eszeptiko ageri da berdintasunaren aurrean. Horixe da ikusten dena “Bardintasuna” bertso sortan. Batzuk besteak beti “mutildu” (19 l.) edo “azpiratu” (88 l.) nahi dituztelarik, heriotza da benetako berdintzailea:

Alper dira guizonen
Munduco aleguiñac,
Ecin izan guiñaitetz
Munduan bardiñac:
Guero erijotziac
Gaitu bardinduten:
Pobre, nai aberatsa
Dabe lurpetuten. (97-104 l.)

Gizarte mailaz gain, desberdintasun iturri arraza eta generoa ere izan litezke E. M. Azkueren irudimenean. Arraza ez da sarri ageri baina ageri denean diskurtsoaren

subjektuak zalantza gutxi uzten bere arrazakeriaz. “Santo Domingoco isliaren Española biurreriari” izeneko bertso sailean zuriak beltzen gainetik irudikatu dira, batez ere zuri horiek espainiar kolonizatzaileak izanik:

Eta saxoiac vizcor
Baltzac sututeco
Guizon zuri arguitsuac
Azpiratuteco
¡Guizon baltzen menpian
Seme Pelayoenac!
Nun da saxoiric onei
Iminteco gonac? (81-88 l.)

Españolen semeric
Iñoc ez dau goitu:
Gudan coldartasunac
Ez beinbere lortu:
Alan eracutsi eben
Dominicanuac
Beti beti goituric
Baltz haitianuac. (89-96 l.)

Generoari dagokionez, hemen ere aurkituko da berdintasunerako aukerarik. Aipatu berri den bertsolerro batean “gonak imintea” menperatzearen irudi legez erabili bada emakumea, gonaduna hain zuzen ere, gizonaren menpekotzat jotzen delako erabili da. Nazio identitatea aztertu izan dutenek identitate horri buruzko diskurtsoak genero identitateaz ere berriazko diskurtsoa dakarrela txertaturik ohartu dute. Azkue ez da salbuespena. Berak ere emakumearen egitekoaz iritzi argi bezain zurruna erakutsi du “Bertsolari edo koblakaria” izeneko sailean:

Emakumeak izango dira
gizonen lagun emeak,
etêsko gauzak ondo erabagi
eta ondo asteko semeak (77-80 l.)

Berdintasuna alde batera utzita, askatasunaz ere badago zeozer esaterik. “Libertadia[re]n argitasuna” bertso sailean berriro ere argiak eragindako askatasuna kaltegarritzat jotzen da, erlijioaren indar baketzaile eta era berean menderatzailea ahuldu duelako. Askatasunak gehiegikeriarako arriskua du:

Piper biurtu deusku
arguijhak mundua;
gane ederren barruan
vereno ta süa:
ta erakutsiten dago
piperren narrua;
esaten ichi barik
cer daben barrua (81-88 l.)

Nekatuak ez badau
ariman cerurik
egongo da aberatsak
illteko suturik:
borrerua izango da
fedia ez daukana
odol ta diruagaz
asetan ez dana. (113-120 l.)

“Chorijhak” bertso sorta ere askatasunaren kaltearen alegoria legez irakurri daiteke. Bertan txoriak kaiolatuta dituen gizon baten istorioaren berri ematen da. Semeek txoriak hegaz egitea nahi dute, pozago biziko direlakoan. Horretarako txoriak kaiolatik atera eta mahai batera lotuko dituzte hari batez. Orain osterako txoriak lehen baino okerrago bizi dira:

Len biciten zirian
ardura bagarik;
orain beti borroka,
eta luma barik. (85-86 l.)

Askatasun eskubidea euskaldunei aitortzen zaie, euren identitatearen ezaugarri denez gero. “Euskaldun bat Veracruzzen” bertso zailean diskurtsoaren iturburua aita lehenengo karlistadan hil dioten euskalduna da. Haren ustez gerraren emaitza Euskal Herriak (pluralean) libre gelditzea izan zen:

Euscalerrijac
Libre guztijac
Dagoz betico leguian,
Ta ez Gaztelarren menpian (51-54 l.)

Baina euskaldun berori lehenengo Cubara eta gero Mexicoko kostaldeko Veracruzera doanean aberastera, bere burua kolonizatzaileen artekotzat du, espainoltzat alegia (“egoten ginian sarri / Españolac guztiz larri” 115-116 l.) arerioek eraso egitean, eta kolonizatzaileon inperialismoaren alde agertuko da:

Viva Isabel Segunda
Ona baiño obia
Isabel lelenguaren
Biloba noblia (137-140 l.)

Berrero ere abertzaletasun bikoitzaren gaia. Ez edozelan, Isabel II.a izen bereko Erregina Katolikoarekin batera aipatzea koroari leialtasuna erakustea zen, koroak foruak babes baleza. Azkueren poemako euskaldunak oztopoak ditu ohartzeko koloniekiko jarrera inperialista beretsua barrurantzko lurraldeekiko ere erabiltzeko prest zegoela koroaren gobernua.

Orain arte ikusitako euskal identitatearen aldeek kutsu politiko-ideologiko nabarmena izan dute. Hortik kanpora ere bada tarterik euskaltzaletasuna erakusteko, abertzaletasun arrunt edo *banal nationalism* deritzon horren bitartez. Azkueren poesiagintzan kirolei eta zehazki estropadei eskainitako bertso sortetan ageri da euskal identitatearen aztarna. Sail bi behintzat idatzi zituen horretaz: “Iru aupada eguin dira” eta “Castrocuai”. Lehenengo gaia 1861ean Santanderren egindako estropadak dira, Isabel II.a bertan oporretan zegoela. Kantauri aldeko herri guztiei dei eginda, Bizkaikorik ez zen

aurkeztu, baina azkeneko orduan Santanderren ziren arrantzale euskaldunekin tripulazio bat osotu zuten. Castrokoa izan zen irabazlea baina. E. M. Azkueren esanetan euskaldunek ez zuten irabazi “batel charragaz” irten zirelako (61 l.). Horrekin batera aditzera ematen du euskaldunek irabazteari uko egin ziotela “aloguera” edo ordain saria ziurtatuta zutelako:

Vizcaitarrak eukêlez
ciur aloguera,
ez eben vitorijhan
jhoan nahi aurrerá:
Zarijha irabaztia
orduan zan errez...
batelak biar evan:
baña gizonak ez.

Ya bada Castroko,
kaskabel jhotsallak,
ez dabe ecer balijho
guedar ta barallak:
baldin nai badoz[u]ê
honriagaz urten,
ez da Euskalduna atsera
inosh biurtuten.

Emen dagoz Bermeo
goitu bakoakaz
eta Ondarroa andijha
bere chalupakaz:
emen da Lequeitio
liorrez ta ichasoz
bardiñik ez daukana
bere alboan inosh.

Asko ta asko zagozê

abant-lari putsak,
baña geugaz bardiñak
bakarrik Guiputsak:
artu ezkeru erremuak
eskuan gogora,
euskaldun batela da
bardiñ ceñ *vapora*. (65-96 l.)

Orain arte ikusitakoaren arabera Azkue bere aldiko euskal identitatearen eraikuntzan eragile sutsua da, diskurtso poetikoa eraikuntza horren alde jarrita. Diskurtso horrek erakusten duen subjektua gizonezkoa, euskaltzalea baina abertzaletasuna bikoitzaren aldekoa, foruzalea eta fededun katolikoa da, alegia oso kontserbadorea edo “mundu zaharrekoa”, Azkue moduko karlista batengandik espero zitekeenez. Alde horretatik ez dago ezusterik.

Eusebio Maria Azkueren bertsogintzak badu baina berariazko ezaugarriarik. Haren sasoiaren horren ohikoa ez zen autokontzientzia poetikoa nabari zaio, bertsogintzaren jardunaz hausnartzea gogoko du. Autokontzientzia hori alor literarioan eragile edo agente izateko jarreraren adierazi eta hausnarketa metapoetikoak dituzten bertso sailetan gauzatzen da.

Haren ustez bertsolariaren egitekoa egia esatea da, “Bertsolaria edo koblakaria” bertso sailean dioenez:

Egia billoiz jantzi bakoak
igas dau gaur gizarteti.
Erdu goiazan bertsolaria,
bera ioan dan bideti. (9-12 l.)

Bertsotarako etorriari dagokionez, mitologia klasikoaren ideietara jo zuen. Parnaso mendiari lotutako istorioekin liluratuta ematen du. Istorio horien haritik, bertsolariak ere Castalia iturriko ura edan behar duela deritzo, “Apolo eta musak” bertso sailean dinoenez:

Ura edaten ez badau
an vertsolarijhak;
eguingo dituz vertso
gauza ezak guztijhak. (77-80 l.)

Nahiz eta testuinguru humoretsuagoetan Castaliako urari beharrea Bakoren ardoari aitortzen dion bertsotarako gaitasuna, “Munduaren escu bijhac” bertso sailean esate baterako:

Oh ardao tokijhetako
vertsolari latzak
ce arguitasuna daukan
estutu ta matsak!
Eguizuez vertsoak
tragu bitartian
Bako Jaunagaz ondo
zagozên artian. (18-24 l.)

Musa bakoitzari eta euren nebatzat duen Apolo jainkoari eskainitako sortan Azkuek bere burua poeta lirikotzat jotzen du, Eratoren eraginpekoa alegia:

¡Erato Musa ederra!
arren betatuizuz
neure vertso bigunak
gracijhâz eta suz;
irakurri deijhezan
Poeta euskaldunak
Frances, Napar, ta Guipuz,
ta neure lagunak. (217-224 l.)

Hortaz, poeta euskaldunez osaturiko alor literarioa bereizten du Azkuek, eta bere burua ere horien artean txertatzen du. Ahapaldi horretan esandakoak badu aldarrikapenetik zerbait. Erregimen zaharreko alor literario espainiarrean errotuta eta hedatuta zegoen Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea zela, XVI-XVII. mendeetako idazleek sarri

idatzi zutenez. Iritzi horren aurrean Azkuek dio alde batetik badirela poeta euskaldunak eta bestetik poeta horiek berariazko alor literarioa osatzen dutela, alegia ez direla beste alor literario bateko parte edo ez daudela haien menpean.

Baina horrekin pozik ez zen gelditu antza eta hasierako intuizio hori are gehiago garatu zuen, harik eta poeta euskaldunentzat berariazko musa bat asmatu zuen arte. Euzka izena eman zion Parnasoko musa berriari eta poema epiko bat eskaintzeko ere gogoia izan zuen, nahiz eta egitasmo handinahi hori erdizka baino ez zuen burutu, ia mila bertsolero idatzi ondoren. *Euzkadia* da musa euskaldunari buruz idatzitako bertso sailaren izena, *Iliada*, *Eneida* eta halakoetan inspiratua nonbait. 1979. urtera arte ez guztiz ezezagun baina bai ia ahazturik eta argitaratu barik izan zen. Aita Lino Akesolori zor zaio bertso horiek lehen aldiz argitara eman izanaren meritua.

Poemaren hasiera baino ez diruditen mila lerro horietan Olinpoko Jainko-Jainkosak elkarren artean burrukan egin eta gudarako prestatzen ageri dira, batzuk Apoloren alde eta beste batzuk kontra, azken horiek inbidia diotelako Parnason gizon legez zoriontsu bizi denez gero arrebatzat dituen musa ederren artean. Hor amaitzen da Euzkaren gorazarrerako izan behar zuen bertso sorta. Dena den, musa euskaldunaren berri gutxi batzuk ematera heldu zen, haren genealogiaren zertzeladaren bat behintzat, aitaren aldetikoa. Izan ere Euzka Pirafros edo Heliafros jainko asmatuaren alaba zen eta Pirafros bera Apolo eta Venusen semea, Venusek Vulcanori egindako iruzurraren fruitu (270-302 l.). Erato musa lirikoaren iloba zela ere esaten zaigu, musa guztiak Apolok arrebatzat zituenez gero. Egitasmo hori noraino garatzeko asmoa zuen Azkuek ez dugu jakiterik. Dena dela, Euzkaren berri beste bertso sailen batean ere eman zuen haren asmatzaileak, “Munduaren esku bijhak” tituludunean. Euzkaren eragin onuragarria euskaltzaletasun eta hizkuntza garbitasunean gauzatzen zuen Lekeitioko bertsogileak:

Ez zaitezê atseratu
vertsolari andijhak
berbak egon ez arren
Euzkaraz guztijhak
esan ardura barik
“artun bei higoa”
“berorrek Dn. Joan Jauna”

“neure amigoa”.

Baña nik guisa orretan
ez dot cantau gura
ezpada Euzka maitiak
dakijhen modura
¡Euzka, Musa Vizkaitar,
Eraton laguna
bihar dan lez maiterik
gaur ez daukaguna!

Kaltzaiduzko coroia
dauko Euskak buruan
ota loraz beterik
ganeko inguruan,
ulia zati bijhan
eijhorik atserantz
mantu azulen ganeti
dindilizka beratz.

Gonia ta chambria
zuriyahak soñian
ta cillar hebillakaz
zapatak oñian:
otso narru ediazaz
estu ta garrijha,
Olimpoko andra andijhen
Amurrugarrijha.

Euzkak irakatsi deust
vertsoak neurtuten
ta jhosi ta alkarregaz
ondo batsanduten:
belarrijhetan daukat

vertsoên neurrija
ebaten dodanian
andi nai chikijha.

Eztabaidatu izan da Sabino Aranak ezagutu ote zuen Azkuek idatzitako testu hori. Eztabaida horretan sartu beharrea, emankorragoa dirudi bertso sorta horrek euskaldunen nazio identitatearen eraikuntzari egiten dion ekarpenaz hausnartzea. Izan ere, “Euzkadia” izeneko bertso sorta horretan euskal literatura sinbolikoki mendebaldeko literaturaren iturri komunarekin lotzeko proposamena eskaini zuen Azkuek. Alor literarioari buruz hausnartzeko Apolorekin eta Parnaso mendiarekin lotutako istorioetara jotzea Erregimen Zaharrean ohikoa zen baina ez Azkueren aldian. Alde horretatik eredu zaharkitua aukeratu zuela esan liteke, hori ere berak hain gogoko zuen “mundu zaharrekoa” zenez gero Erromantizismoak garatutako ikuspegi berrien parean. Halanda guztiz ere aldi hartan berriazko euskal alor literarioa alegorikoki irudikatze ahalegina izan zela ematen du, eta alde horretatik XIX. mendeko euskal identitateari egindako ekarpen gogoangarria.